

Three Different Approaches (Hostile, Mythical, and Admiring) to Nasir Khusraw in the History of Persian Literature

Hasan Heidarzadeh Sardrud*

Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Payam-e Noor University, Iran

Abstract

Nasir Khusraw is one of the great and influential figures in the history, culture, and literature of Iran. But because of his political and ideological activity in the dominant religion, some have sometimes deliberately ignored him, and beyond that, some have sometimes insulted him the worst. Nevertheless, the Iranian literary friend taste has always praised the eloquence of his poems, regardless of the religion of the poet, and some of those poems have been remembered and preserved over the centuries. This article intends to examine and analyze the extent and manner of his presence in the long-term written memory of Iranians by collecting any mention of Nasir Khusraw's name from the time after his life until the year 1000 AH. This research has been done by a descriptive-analytical method. According to the findings of this study, there are three different approaches to Nasir Khusraw in the texts: he is often referred to as ugly in the Islamic sectology texts. In

*Corresponding Author: hasanheidarzadeh@pnu.ac.ir

How to Cite: Heidarzadeh Sardrud, H. (2023). Three Different Approaches (Hostile, Mythical, and Admirable) to Nasir Khusraw in the History of Persian Literature. *Literary Text Research*, 27(97), 301-336. doi: 10.22054/LTR.2021.54476.3132.

some texts, regardless of ideological point of view, his poems are praised and his life is discussed, and the approach of some texts to his character is more mythical than real. The hostile mention of Nasir Khusraw's name has diminished since the military and propaganda activities of the Ismaili sect declined, and Nasir Khusraw's image has changed from a religious preacher to a Sufi that has miracles.

Keywords: Ismaili, History of Literature, Tazkereh, Nasir Khusraw.

1. Introduction

Nasir Khusraw is one of the most unique poets in Persian literature. He is not a king praise poet, a mystic poet, a lyric literature composer, or an epic and fictional poet. He's a rare character who no one has ever been similar him before, and no one has ever thought of imitating him. He himself had a challenging life full of ups and downs, the mention of him in classical texts is also paradoxical. Although Nasir Khusraw's level in poetry is worthy to be among the top six poets of Persian literature, the difference between his religion and Iranians' dominant religion has caused him not to be noticed as much as he deserves; and Persian's official literature has ignored him. (Ripka, 2002: 273) Some European scholars have even claimed that Nasir Khusraw was unknown in Iran, and Iranians recognized him after western research! Even though these claims may be correct in a general view, they deserve to be doubted and revised in a scrutinizing look. The taste of Iranian poetry lovers focuses on eloquence and good locution, even when the composer is unknown or has subjects in poems that don't agree with his beliefs; In other words, because of Iranian's spirit of tolerance and pluralism, even though they knew that these poems are composed by a heretic, they did not put them aside. Now, we are going to examine how Nasir Khusraw has been mentioned in the literary history of Iran. In this paper, it becomes clear the sources that he mentioned in, after his

death. With this detail, this article seeks to answer these questions (Research Questions):

1. Are the ways that Nasir Khusraw has been mentioned in classic texts (after his death until the end of 10 Hijri century) the same or are they different? Are they positive or negative?
2. How much the ways that Nasir Khusraw has been mentioned in these texts are real or legendary?
3. Why do the remembrances of Nasir Khusraw have legendary aspects?

2. Literature review

We did not find any research on this content anywhere. Of course, Alice Hunsberger (2001), has discussed some of the books that mention Nasir Khusraw in a part of her book, and Mr. Dehghani (2018) mentioned some other texts. Earlier, in the book of Nasser Khusrow's image (Dashti, 1983: 14-16), there are several pages about the contradictory mention of Nasir Khusraw in the past. However, there are also some cases in literary history books, especially Zabihullah Safa's literary history (1990: Vol.2, p.444).

3. Discussion

Unlike some who believe that Nasir Khusraw was not a well-known person in Iran, we believe he was a famous person. This claim can be proved for several reasons: 1. A large number of manuscripts of Nasir Khusraw's Diwan have been left. 2. A large number of stories about Nasir Khusraw have remained in Iranian written sources and the people of Badakhshan still talk about them, which sometimes give him the vision of a Saint or a Demon. These legends have made their way into the old Iranian literary, historical, and geographical books. This also proves their antiquity and extent. Anyway, what we found in our research, Nasir Khusraw was mentioned in nine sources in the sixth century, in four sources in the seventh century, in seven sources in the eighth century, in nine sources in the ninth century,

and in two sources in the tenth century. That proves Nasir Khusraw was never forgotten. After the 11th century, Nasir Khusraw's name appears in so many sources, in the way that an analysis of all of them is beyond the scope of one article.

The mention of Nasir Khusraw in Persian sources is never similar and has at least three forms:

3-1. Hostile mention of Nasir Khusraw's name

Nasir Khusraw was an ideological and political activist and a controversial poet. It is normal for those who are against his religion to insult and curse him. During the studied period, Nasir Khusraw is not always remembered with admiration. The authors of the books of MELAL WA NEHAL (Knowledge of nations and religions) and people who look at the ideological and political role of Nasir Khusraw in Badakhshan, mention him with cursing and insulting. Nasir Khusraw's contemporary jurist Hosseini Alavi (1997: 81), is the first author who mentions him badly in the book Bayan al-Adayan and calls him misguided and damned (MAL'OON), which has caused many people to go astray. Imam Fakhr Razi (1992: 89) has continued this behavior in the Eteghadato Feragh ol-Moslemin va Almoshrekin and Seyyed Morteza Hassani Razi (2004: 187) in the book Tabserat ol-Awam, which is again in Islamic MELAL WA NEHAL. It is interesting that the same tone of cursing was continued by Sheikh Mahmoud Shabastri (1991: 186), a famous mystic of the 8th century, in Saadat Nameh and called him one of the heretics.

3-2. Admirable mention of the name of Nasir Khusraw

The public taste of Iranians did not pay much attention to Nasir Khusraw's ideological aspect, but looked at his poems from the perspective of art. In this approach, if the view of Nasir's personality is not positive, there is no sign of the aggressive tone of the previous group. Here, rather than focusing on Nasir's opinion, attention is paid to the rhetoric of his poetry. In the Hada'egh ol-Sehr of Rashid

Watwat (1969: 689), the poems of Suzani Samarkandi (Awfi, 1903: 202), Zaheer Faryabi (2002: 89) and Shah Nematullah Vali (2001: 859) are mentioned with respect. The other group of books that mention him is the historical books of the 8th and 9th centuries of Hijri, in which writers such as Fazlullah Hamdani (2008: 76), Hafez Abrou (1985: 83) talk about Nasir Khusraw and his travelogue, in the section mentioning the Fatimid caliphs and Ismaili activities in Khorasan. There is no cursing in these texts. One of the reasons for this tone change is the decline of the sectarian and preaching activities of Ismailiya and their overall security-political and ideological danger for the post-Mongol Islamic society. After this period, there is not much news about Alamuti's guerilla activities and the atmosphere of real or fake terror of the Ismaili activists, which provoked the opposition to a sharp reaction. Another reason for lowering this tone of stubbornness is that Nasir Khusraw's character entered in the legendary and mystic atmosphere. As in most sources of the next group, he becomes a miraculous Sufi. This category, of course, can be related to the change in the activity style of the Ismaili sect after the Mongol period and it continued in the guise of a Sufi sect until the middle of the Qajar reign.

3-3. A legendary approach to Nasir Khusraw

The legendary approach to Nasir is the most dominant approach in dealing with his personality and life. The content of these legends, in most of which Nasir has superhuman strength and magical power, according to his followers, indicates the extraordinary power of their mentor, the same thing that in the mystical discourse, becomes "the miracles of saints" (Keramat e Oliya). Perhaps, the first book in which such stories are narrated is *Asar al-Bilad and Akhbar al-Abad* Qazvini. According to Qazvini's report, Nasir Khusraw was the King of Balkh and fled to Yumgan due to the rebellion of his people, where he built mysterious buildings with strange moving paintings on the walls, and hidden doors that were opened by pulling a rope!

(Ref: Qazvini, 1994: Vol. 1, p. 566) Another legendary approach that we know about Nasir Khusraw is to associate him with some intellectual and literary celebrities. In this approach, the writer, who is a fan of a literary or mystical personality, intends to raise his status by attributing the friendship and discipleship of one or more great persons to the person or sheikh in question; for example, in Rashidi's *Tarbkhaneh* (1985: 157) written in 867 AH, Nasir Khusraw's connection and devotion to the famous Khayyam is mentioned, and in *Labab al-Bab* of Dawlatshah Samarqandi (2003: 61), Nasir's devotion to the famous Abul Hasan Kharqani is mentioned. The most important legend that exists about Nasir, is the same story that is known as a "fake autobiography" or "personal biography" in the research about Nasir Khusraw. This legend has tracked so much attention that until the beginning of the last century, it was also printed in some prefaces of the *Diwan*. This autobiography is taken from an Arabic source called "*Rasalah al-Nadamah Ela Zad al-Qiyamah*" and it was translated for the first time by Taqiuddin Kashi (died 1016 AH) in the biography (*TAZKAREH*) of *Kholasat al-Ashar* and *Zabdah al-Afkar* (see Dehghani, 2018: 24). This is the same detailed story, part of which is related to Nasser's secret and anonymous presence in the market of Neishabur city and seeing how in the market someone who recited Nasir Khusraw's poem was hanged and his flesh was cut into pieces! The origin of this legend, or at least a part of it, has a very long history, as stated in the introduction to Nasir Khusraw's manuscript "*Selections of Davin Shoara Seth*" (written in 714 Hijri). According to this long legend, Nasser becomes the vizier of the caliph of Baghdad, then due to an accident, he is taken to Egypt, where he becomes a vizier and writes books conforming their wishes, etc.

4. Conclusion

In this article, we tried to analyze the long-term and dominant view of Iranians about Nasir Khusraw by collecting sources in which that

have mentioned Nasir Khusraw. Repeating Nasir Khusraw 's name and poems several times in various Iranian texts proves that he has always been present in the memory of Iranians. The result of the research is as follows: Although Nasir Khusraw's religion was different from the religion of most Iranians and some of his poems explain and propagate this distinctive religion, the history of Iranian culture and literature often mentions him and his poetic power with honor. In the meantime, Nasir Khusraw is mentioned with curses and insults only in the books of MELAL WA NEHAL or the works that were influenced by them. Of course, the hateful mention of Sheikh Mahmoud Shabestari is surprising in this regard. Gradually, this strict approach against Nasir Khusraw is reduced because he has found a Sufi character. Adopting a Sufi character is parallel to the change of the Ismaili fighting method in the periods after the Mongol invasion. Another approach in looking at Nasir Khusraw is the legendary approach. In many sources, magical legends are attributed to Nasir Khusraw. This approach has been around since Nasir Khusraw's time and has gradually increased. Sometimes, this myth-making approach is combined with Sufi personification for him.

سه رویکرد متفاوت (دشمنانه، افسانه‌ای و تحسین برانگیز) به ناصر خسرو در تاریخ ادب فارسی

حسن حیدرزاده سردرود * استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام‌نور، ایران

چکیده

ناصر خسرو از شخصیت‌های بزرگ و تأثیرگذار در تاریخ و فرهنگ و ادب ایران است، اما به دلیل فعالیت سیاسی و عقیدتی در مذهب غیر غالب، عده‌ای گاه تعمداً او را نادیده گرفته و فراتر از این، گاه عده‌ای او را مورد بدترین دشنام‌ها قرار داده‌اند. با این همه، همواره ذوق ادب دوست عام ایرانیان، استواری و فصاحت اشعار او را -بدون توجه به مسلک سراینده آن‌ها- ستوده و برخی از آن اشعار را در طول سده‌ها به خاطر سپرده و نگاه داشته‌اند. این مقاله بر آن است که با جمع‌آوری هر گونه یادکرد از نام ناصر خسرو از زمان بعد از حیاتش تا سال هزار هجری در متون ایرانی، میزان و چگونگی حضور او را در حافظه مکتوب بلندمدت ایرانیان بررسی و تحلیل کند. این تحقیق به روش توصیفی-تحلیلی انجام گرفته است. بر اساس یافته‌های این تحقیق، سه رویکرد متفاوت به ناصر خسرو در متون وجود دارد: غالباً در متون ملل و نحل از او به زشتی یاد می‌شود. در برخی متون، فارغ از نگاه عقیدتی، اشعار او را تحسین می‌کنند و به زندگی او پرداخته می‌شود و رویکرد برخی متون به شخصیت او، افسانه‌پردازانه است تا واقعی. یادکرد دشمنانه نام ناصر خسرو از زمانی که فعالیت‌های نظامی و تبلیغی فرقه اسماعیلیه افول می‌کند، کمتر شده و سیمای ناصر خسرو از مبلغی مذهبی، تبدیل به پیر و شیخ صاحب کرامت می‌شود.

کلیدواژه‌ها: اسماعیلیه، تاریخ ادبیات، تذکره، ناصر خسرو.

مقدمه

ناصر خسرو از منحصر به فردترین شاعران ادب فارسی است. او نه از زمره مداحان درباری، نه شاعران عارف، نه سرایندگان ادب عاشقانه، نه منظومه‌سرایان حماسی و داستانی است. شخصیتی نادر که «نه پیش از او وجود داشته و نه بعد از او کسی به این فکر افتاده که از او تقلید کند» (اسلامی ندوشن، ۱۳۸۳: ۱۲۵). همچنان که خود ناصر خسرو حیاتی متنوع و پرچالش داشته (ندیم امرا، سفر هفت ساله و...)، یادکرد از او در متون پس از زمان حیاتش نیز متنوع و متفاوت است. با آنکه به اعتقاد علامه قزوینی قدرت شاعری ناصر خسرو به اندازه‌ای است که در عداد شش شاعر برتر ادب ایران قرار گیرد، اما تفاوت مذهب او با مذهب بیشتر فارسی‌زبانان، باعث شده آنچه‌آنچنان که شایسته است در طول هزار سال مورد توجه قرار نگیرد و ادب رسمی ایران، او را ندید بگیرد (ن. ک: ریپکا، ۱۳۸۱: ۲۷۳). گویا در این باره ناصر نیز تا حدودی سرنوشتی شبیه فردوسی داشته که تا سال‌ها ادب رسمی، درباره‌ او و اثرش سکوت اختیار کرده بود (ن. ک: ریاحی، ۱۳۸۲: ۶۶). در این زمینه برخی پژوهشگران اروپایی حتی فراتر از این، مدعی شده‌اند که ناصر خسرو در ایران، ناشناس بوده و تنها بعد از تحقیقات غربی است که ایرانیان او را شناخته‌اند!

امروزه نیز گهگاه این ادعا تکرار می‌شود؛ این ادعاها اگرچه شاید در نگرش کلی درست نماید در نگاهی موشکافانه، شایسته شک و بازبینی است. ذوق شعر دوست ایرانی به فصاحت و بلاغت و ذات سخن خوب توجه دارد؛ هر چند گوینده آن ناشناس یا برخی موضوعات اشعار او موافق عقیده‌اش نباشد. به عبارت دیگر، روحیه‌مدارا و تکثرگرایی ایرانی با وجود اینکه می‌دانسته این اشعار متعلق به ملحدی زندیق است، اما تمام وجود و اشعار او را تکذیب نکرده، بلکه «أنظر إلی ما قال و لا تنظر إلی من قال» را سرلوحه ذوق خود قرار داده است.

در این مقاله چگونگی حضور ناصر خسرو در تاریخ ادبی ایران بررسی شده است. با این تحقیق روشن می‌شود که بعد از ناصر در کدام منابع از او یاد شده؟ این یادکردها مثبت و طرفدارانه بوده یا منفی و منتقدانه؟ واقعیت‌گرایانه بوده یا همراه با افسانه‌پردازی؟ جست‌وجوی حضور ناصر خسرو در طول کل تاریخ ادب فارسی، تحقیقی فراتر از

محدوده یک مقاله است. بنابراین، تحقیق را محدود به پیش از سال هزار هجری کردیم. بعد از این، منابعی که از او یاد کرده‌اند، زیاد می‌شود و طبیعتاً حتی گزارش مختصر چگونگی یادکرد آن‌ها ممکن نیست؛ با این تفصیل، این مقاله در پی آن است که به این پرسش‌ها پاسخ بدهد:

- یادکرد متون از ناصر خسرو (در بازه زمانی بعد از مرگش [۴۸۱ هـ] تا سال هزار هجری) یکدست است یا اینکه تفاوت دارد؟ مثبت است یا منفی؟
- یادکرد متون از ناصر خسرو تا چه حد واقعی یا افسانه‌آمیز است؟
- چرا یادکرد از ناصر خسرو جنبه افسانه‌ای گرفته و از لحن دشمنانه علیه او کاسته می‌شود؟

۱. پیشینه پژوهش

تحقیقی با این محتوا در جایی سراغ نداریم. البته در بخشی از کتاب هانسبرگر^۱ (۱۳۸۰) به یادکرد برخی متون از ناصر خسرو پرداخته می‌شود. همچنین دهقانی (۱۳۹۷) به ذکر برخی متون اشاره کرده‌اند. پیشتر در کتاب «تصویری از ناصر خسرو» (دشتی، ۱۳۶۲: ۱۴-۱۶) چند صفحه درباره ذکر متناقض قدا از ناصر خسرو آمده است. طبیعتاً در کتاب‌های تاریخ ادبی مخصوصاً تاریخ ادبیات ذبیح‌الله صفا (۱۳۶۹: ج ۲: ۴۴۴) نیز مواردی وجود دارد.

۲. بحث و بررسی

بر خلاف آنچه برخی معتقدند ناصر خسرو شخصیتی شناخته شده در ایران نبوده، ما برآنیم که او شخصیتی مشهور بوده است. این مقوله را با چند دلیل می‌توان اثبات کرد:

- ۱- تعداد زیادی نسخه خطی از دیوان ناصر خسرو بر جای مانده است؛ به طوری که در فهرست نسخ خطی منزوی بیش از ۵۰ نسخه از دیوان او معرفی شده است (به نقل از: نوریان، ۱۳۸۲: ۲۸۰) که این امر، گویای توجه نیاکان ما در طول اعصار گذشته نسبت به آن می‌تواند باشد.
- ۲- تعداد فراوانی قصه درباره ناصر خسرو هم در منابع مکتوب و هم در زبان مردم بدخشان باقی مانده که به وی گاه سیمایی قدسی و گاه سیمایی پتیاره داده

1. Hunsberger, A.

است. برخی محققان این افسانه‌ها را جمع کرده‌اند. بامیانی برخی از آن‌ها را در کتاب «افسانه‌های تاریخی ناصر خسرو» در بدخشان چاپ کرده و بین^۱ نیز که از رساله مفصل «The Legendary Biographies of Nasir Kusraw»^۲ در سال ۲۰۱۵ در دانشگاه ایندیانا^۳ دفاع کرده، اهتمامش را معطوف به ارائه سیمای ناصر خسرو در منطقه آسیای میانه در طول ادوار تیموری تا قرن نوزدهم کرده است. البته این افسانه‌ها در کتاب‌های ادبی، تاریخی و جغرافیایی قدیم ایرانی وارد شده و همین امر هم، باز از قدمت و گستردگی آن‌ها حکایت دارد.^۴ به هر حال، آنچه ما در تحقیقات خود دریافتیم در دوره زمانی مورد تحقیق ما ذکر ناصر خسرو به ترتیب تقریبی زمانی در منابع زیر وارد شده و این خود نشانگر آن است که وی شخصیتی گمنام یا کم‌نام برای ایرانیان نبوده است. در جدول (۱) منابعی که از ناصر خسرو سخن رفته، ارائه شده است.

جدول ۱. منابعی با یادکرد از ناصر خسرو

سال	نام منبع	سال	نام منبع	سال	نام منبع
۸۲۵	شرح گلشن راز	۶۷۴	آثارالبلاد	۴۸۵	بیان الادیان
۸۲۹	مقدمه شاهنامه بایسنقری	۷۰۰	جنگ خطی شماره ۹۰۰	۵۱۰	دیوان امیر معزی
۸۳۰	مجمع التواریخ	۷۱۰	جامع التواریخ	۵۵۰	حدائق السحر
۸۳۲	دیوان شاه نعمت الله ولی	۷۱۴	منتخب دواوین شعراء سته	۵۵۰	شعر شطرنجی سمرقندی
۸۶۸	طریخانه رشیدی	۷۲۳	سفینه تبریز	۵۸۴	تاریخ الوزراء
۸۹۲	بهارستان	۷۲۵	سفینه اشعار	۵۸۸	دیوان ظهیر فاریابی
۸۹۳	تذکره الشعرا	۷۳۰	تاریخ گزیده	۵۹۶	إعتقادات فرق المسلمین
۸۹۶	تذکره مجالس النفاثس	۷۳۰	زبدۃ التواریخ	۶۰۰	تبصرۃ العوام
۸۹۹	روضات الجنات	۷۳۰	اثار شیخ محمود شبستری	۶۰۰	آثار مجعول عطار
۹۳۰	حبیب السیر	۷۵۰	جنگ خطی ۶۵۱ مجلس	۶۱۸	لباب الالباب
۹۹۳	خلاصۃ الاشعار	۸۱۸	جغرافیای حافظ ابرو	۶۳۵	مقالات برهان‌الدین محقق ترمذی

1. Beben, D.

۲. «زندگینامه‌های افسانه‌ای ناصر خسرو»

3. Indiana University

۴. علی دشتی در این باره نوشته است: «وجود این افسانه‌ها یک امر دیگر را به اثبات می‌رساند که وی نادیده و فراموش شده نیست، بلکه سرچشمه تخیلات گوناگون مردم و عقاید متنوع آن‌هاست» (دشتی، ۱۳۶۲: ۱۶).

یادکرد از ناصر خسرو در این متون هرگز یکدست نیست. در برخی از این‌ها ناصر بسان ملحدی که با تبلیغ مسلک خود، عده‌ای را گمراه کرده، نفرین می‌شود. گاه این جو لعن و نفرین کاهش یافته، به تفاوت مذهب او اشاره شده و در عین حال به قدرت او در سخنوری اذعان می‌شود. گاه ناصر خسرو سیمایی افسانه‌ای می‌یابد و جادوها و کراماتی از او شبیه برخی کرامات عارفان و مرتاضان ظاهر می‌شود. گاه شاعران از وزن و ردیف اشعار او اقتفا کرده و یا به آن‌ها پاسخ می‌دهند. در ادامه مقاله ما این چند رویکرد را بررسی خواهیم کرد.

۱-۲. ذکر دشمنانه نام ناصر خسرو

ناصر خسرو، کنشگر عقیدتی و سیاسی و شاعری مشاجره‌برانگیز^۱ است. طبیعی است کسانی که مخالف مذهبش هستند از او به زشتی و دشنام یاد کنند. این کنشگر عقیدتی و سیاسی بودن باعث شده بود که از همان زمان حضور دوباره او در بلخ و بدخشان و تبلیغ کیش اسماعیلی، آماج دشنام‌ها واقع شود. اشارات فراوانی در دیوان و دیگر آثار او بر این مقوله وجود دارد.^۲ طبق پرس‌وجویی که نویسنده از مردمان بلخ و بدخشان به عمل آورده، هنوز هم عده‌ای به شدت از او به زشتی یاد می‌کنند و او را کافر و گمراه‌گر می‌دانند و عده‌ای نیز در مواجهه با او به دشواری و غیظ، سکوت می‌کنند. باری، در طول دوره مورد مطالعه، یادکرد از ناصر خسرو همیشه با تحسین و جملات فرمالیته (نظیر: قصاید غریبی دارد و از فحول شاعران است و ...) همراه نیست. یافته این بخش تحقیق چنین است: مؤلفان کتاب‌های دینی و افرادی که از چشم‌انداز مذهبی به شخصیت و نقش عقیدتی و سیاسی و اجتماعی ناصر خسرو در بدخشان نگاه می‌کنند از او به زشتی و دشنام یاد می‌کنند، اما ادیبان و تذکره‌نویسان که به اشعار او نظر دارند، یا اصلاً درباره

1. Controversial

۲. از جمله اشاره‌های دیوان می‌توان این بیت را ذکر کرد:

پیش نآیند همی هیچ مگر کز دور بانگ دارند همی چون سنگ کهدانی
(ناصرخسرو، ۱۳۹۳: ۴۳۶)

در «زادالمسافرین» نیز آمده: «... جهال امت، ما را «بد دین» خواندند و حجت ما نشنودند و بر ما غلبه کردند و از مسکن و شهر خویش ما را براندند» (ناصرخسرو، ۱۳۹۳: ۴۱۹)

کیش ناصر سخنی نمی گویند یا اینکه سریع با نقل قولی نظیر «گویند در مذهب باطنی تعصب داشت» از آن رد می شوند. این نگاه دشمنانه به ناصر خسرو درست چند سال پس از مرگ او آغاز می شود:

«و از ایشان [یعنی باطنیه] ... دو تن معروف بودند به روزگار ما که ایشان به محل صاحب جزیرگی رسیده بودند: یکی ناصر خسرو که به بدخشان مقام داشت و آن خلق را از راه ببرد و امروز آنجا همان طریقت او برجاست. و دیگری حسن صباح ... و گفتیم که ایشان دو گروه اند: الناصریه، اصحاب ناصر خسرو و او صاحب مذهب بود... بسیار کس از اهل طخارستان از راه به در شده اند و آن مذهب گرفته اند» (حسینی علوی، ۱۳۷۶: ۸۱ و ۸۲).

این اولین یادکرد از ناصر خسرو در کتاب «بیان الادیان» فقیه علوی بلخی است که در سال ۴۸۵ هجری (یعنی چند سال بعد از وفات ناصر)^۱ تألیف شده است. وی وقتی فرقه های شیعه را معرفی می کند، فرقه چهارم را «سبعیه» یا «باطنیه» خوانده، آن گاه بعد از توضیح برخی عقائد آنان - که با عقاید ناصر تا حدودی هم خوانی دارد- به شبکه دعوت اسماعیلی اشاره می کند و به گمراه گردن ناصر خسرو اذعان دارد. صد سال بعد امام فخر رازی (۵۴۳-۶۰۶) در «اعتقادات فرق المسلمین و المشرکین» که در شناخت فرقه های اسلام است، باز همین رویکرد را دارد. سخن او درباره فرقه ناصریه (منسوب به ناصر خسرو) بسیار مختصر است. فخر رازی، اسماعیلیه را به چند شاخه تقسیم کرده و در توضیح شاخه دوم باز به جنبه اضلال و گمراه گری ناصر خسرو نظر دارد:

«الثانیه: الناصریه؛ و هم أتباع ناصر بن خسرو؛ و قد کان شاعراً و ضلّ بسببه خلقٌ کثیر» (فخرالدین رازی، ۱۴۱۳: ۸۹).

همین سخنان مختصر ظاهراً منبع گفته های کتاب بعدی؛ یعنی «تبصرة العوام» است، چراکه آنچه در آن کتاب، درباره ناصر خسرو و اسماعیلیه آمده، عیناً ترجمه این چند جمله است. در این کتاب ملل و نحل اسلامی که بین ۶۰۰ تا ۶۵۰ نوشته شده، سید

۱. بیشتر تذکرها سال مرگ ناصر خسرو را ۴۸۱ ثبت کرده اند. برخی سال ۴۶۸ را نیز نوشته اند و مجتبیایی همین تاریخ را درست می دانند (ن. ک: مجتبیایی، ۱۳۹۴: ۱۸).

مرتضی وقتی از فریق شیعه نام می‌برد، هنگام برشمردن شاخه‌های اسماعیلیه از صباحیه و ناصریه و بابکیه و... اسم می‌برد و به ناصر خسرو صفت و لقب «ملعون» می‌دهد:

«...فرقت دوم: ناصریه، رئیس ایشان ناصر خسرو بود و این ملعون، شاعر بود و خلقی بسیار گمراه کرد» (حسنی رازی، ۱۳۸۳: ۱۸۴).

از منابع قدیم فریق و ملل و نحل، تنها در این سه کتاب است که از فرقه‌ای به نام «ناصریه» منسوب به ناصر خسرو یاد می‌شود.^۱ البته شیخ محمود شبستری (۶۸۷-۷۴۰ هـ) نیز به این فرقه اشاره دارد. اما آنچه جالب می‌نماید یادکرد همراه با لعن و نفرین عارف شبستری است! شیخ محمود در «سعادتنامه» از ناصر در میان فیلسوفان و رافضیان و بدعت‌گذاران نام می‌برد^۲ که در کتابش، ظلمت و کفر را جمع کرده است! البته همین ذکر او، از سوی دیگر نشان اشتهاوی در عصر شیخ محمود؛ یعنی قرن هشتم است به خصوص که شبستری خود اعتراف می‌کند: «فتنه ناصر در جهان ظاهر است»!

هست از این قوم [فیلسوفان] ناصر خسرو	که کند کهنه بدعتی را نو
فلسفی اصل و رافضی طین است	زین دو بگذر که دشمن دین است...
... و علی‌الجمله فتنه ناصر	هست در جمله جهان ظاهر
ظلمت و کفر جمع کرده تمام	«روشنی نامه» کرده آن را نام

(شبستری، ۱۳۷۱: ۱۸۶)^۳

در برخی منابع بعدی اشاراتی به این ملحد بودن وجود دارد، اما دیگر از لحن لعن و دشنام کاسته شده است. یکی از دلایل کاهش این لحن، فروکاستن فعالیت‌های فرقه‌ای و

۱. برای اطلاعات بیشتر درباره این فرقه ر. ک: خمینی، ۱۳۹۰، ج ۲: ۱۳۹۴؛ هانسبرگر، ۱۳۸۱: ۴۳ و عمادی حائری، ۱۳۸۲: ۵۸.

۲. درباره عجیب بودن این لعن شبستری به مقدمه پرویز عباسی داکانی بر کتاب «نسایم گلشن» رجوع کنید (داعی شیرازی، ۱۳۷۷: ۲۴).

۳. جالب آنکه یک قرن بعد وقتی شارح «گلشن راز» که از ناصر سخن می‌گوید، دیگر خبری از این لحن دشمنانه نیست. صائن‌الدین ترکه (۱۳۷۵: ۱۱۳) حتی ابیاتی از «روشنایی نامه» به استشهاد می‌آورد. در این کتاب هم ناصر لقب «سید» دارد.

تبلیغی اسماعیلیه و در کل خطر امنیتی - سیاسی و عقیدتی آن‌ها برای جامعه اسلامی بعد از مغول است. بعد از این دوره، دیگر از آن فعالیت‌های چریکی الموتی و آن جو رعب و وحشت واقعی یا ساختگی^۱ کاردزنان اسماعیلیه چندان خبری نیست که مخالفان را به واکنش تند برانگیزد. دلیل دیگر فروکاستن این لحن عناد، وارد شد سیمای ناصر خسرو به فضایی افسانه‌ای و از آن جمله برگرفتن نقاب عارفانه و مرشدانه است؛ چنانکه در بیشتر منابع، او تبدیل به صوفی صاحب کرامت می‌شود. این مقوله البته با تغییر سبک فعالیت فرقه اسماعیلیه بعد از دوره مغول و ادامه حیات آن در کسوت فرقه‌ای صوفیانه تا همین اواسط حکومت قاجار می‌تواند در ارتباط باشد.^۲ باری از جمله متونی که ما شاهد فروکاستن لحن دشمنانه هستیم یکی «بهارستان» است. جامی (۸۱۷-۸۹۷ هـ) در فصلی از کتابش درباره ناصر خسرو چند سطر نوشته:

«در صناعت شعر، ماهر بود و در فنون حکمت، کامل. اما به سوء اعتقاد و میل به زندقه و الحاد، متهم» (جامی، ۱۳۶۷: ۹۵).

رد پای این لحن جامی در کتاب امیرعلیشیر نوایی (۸۴۴-۹۰۶ هـ) هم هویدا است. در «تذکره مجالس النفاثس» دو-سه خطی در احوال ناصر آمده است. این مطالب باید برگرفته از «بهارستان» باشد:

«ناصر خسرو- در مذهب رفض غلو تمام داشته و آن مذهب باطل را حق پنداشته و فرقه باطل، سخن او را حجت دین می‌خوانند، کتاب «روشنائی‌نامه» از اشعار اوست و او چنانکه در شعر ماهر بوده در حکمت نیز چنین بوده و از حکمت اوست که به الحاد و زندقه مشهور است» (امیرعلیشیر نوایی، ۱۳۶۳: ۳۴۸ و ۳۴۹).

۱. منظور از جو رعب و وحشت ساختگی، این است که امروزه برخی محققان برآند بسیاری از قتل‌های خشن منسوب به کاردزنان اسماعیلیه در واقع کار دشمنان آن‌ها برای بدنام کردن این فرقه بوده است. آن‌ها با این حقه‌های سیاسی سعی در تخریب سیمای اسماعیلیه در میان مردم داشتند (دفتری، ۱۳۹۳: ۹). «این دروغ‌پراکنی به قدری وسیع بود که در اروپا تا همین قرون اخیر، عنوان «اسماعیلیه» را برابر با «حشاشین» (آدم کشان) می‌دانستند و نمی‌دانستند در طی قرون در دام تبلیغات بی‌وقفه عباسیان و یا کینه‌توزی صلاح‌الدین ایوبی گرفتار شده‌اند (کرین، ۱۳۹۴: ۲۳۶).

۲. درباره ادامه حیات فرقه اسماعیلیه در کسوت صوفیانه: ر. ک: دفتری، ۱۳۹۳: ۵۲۳ به بعد.

ظاهراً تنها در این منابع است که از ناصر خسرو به لحن نفرین و با عناوینی چون ملحد و زندیق یاد می‌شود. البته برخی تذکره‌نویسان از این فضای دشمنانه خبر داشته و متذکر شده‌اند که نظرات درباره‌ی ناصر خسرو مختلف است.^۱

۲-۲. ذکر تحسین برانگیز نام ناصر خسرو

حق آن است که ذوق عمومی ایرانیان چندان به وجهه‌ی عقیدتی ناصر خسرو توجه نکرده و از چشم‌انداز هنر به اشعار او نگریسته‌اند. در این رویکرد، نگاه به شخصیت ناصر اگر هم مثبت نباشد از آن لحن عنادی نیز چندان خبری نیست. در این دسته متون، بیش از آنکه به عقیده‌ی ناصر تمرکز کنند به بلاغت شعر او توجه می‌شود. اگر از آمدن اشعاری از ناصر در نامه‌های عین‌القضات (۴۹۲-۵۲۵ هـ) بگذریم^۲، یکی از قدیم‌ترین یادکردهای او در «حدائق السحر» است. رشید و طواط (۴۸۱-۵۷۳ هـ) در این کتاب در توضیح صنعت بدیعی «الترجمه» یک بار به اسم از ناصر خسرو یاد می‌کند:

«این صنعت چنان باشد که شاعر معنی بیت تازی را به پارسی نظم کند یا پارسی را به تازی؛ مثالش ناصر خسرو گوید:

کردم بسی ملامت مر دهر خویش را بر فعل بد؛ ولیک ملامت نداشت سود
دارد زمانه تنگ دل من ز دانشش خرم دلا که دانشش اندر میان نبود
(وطواط، ۱۳۳۹: ۶۸۹)

و ترجمه‌ی این مراسم به تازی...»

۱. این عبارت تقی‌الدین کاشی در آغاز بخش ناصر خسرو خلاصه‌ی اشعار گویای مقصود ماست: «قوم عظمه و غلافی

تعظیمه و قوم کفره و غلافی تکفیره.» (به نقل از: دهقانی، ۱۳۹۷: ۲۴)

۲. در نامه‌های عین‌القضات (۱۳۶۲، ج ۲: ۴۸۷) بیت آخر مناظره چنار و کدوبن و همچنین هفت بیت از قصیده «این چه خیمه است این که گویی پر گهر دریاستی» (همان: ۱۱۴) آمده است بدون اینکه به گوینده آنها اشاره شود. علی دشتی (۱۳۶۲: ۱۳۷) به مورد اخیر اشاره کرده است.

همچنین رشید و طواط از چند شعر ناصر استقبال کرده است از جمله از این قصیده که تشابه واژگان و معنی، راه را به احتمال توارد بودن، می‌بندد؛ مخصوصاً با توجه به یادکرد او از ناصر می‌توان مطمئن بود که او ناصر و دیوانش را حتماً می‌شناخته است:

ای زده تکیه بر بلند سریر بر سرت خز و زیر پای حریر
(ناصر خسرو، ۱۳۹۳: ۱۹۸)

رشید و طواط:

ای به تو چشم مکرّمات قریر قدر تو بر فلک نهاده سریر
(رشید و طواط، ۱۳۳۹: ۲۷۰)

در اواسط سده شش یک بار دیگر از نام و لقب ناصر در شعر شطرنجی سمرقندی به احترام یاد می‌شود. شطرنجی در قطعه‌ای هجویه شخصی به نام «حمیدالدین خیر کافی» را با هم لقبش؛ یعنی ناصر خسرو مقایسه می‌کند. از این شعر برمی‌آید که ناصر در نظر جامعه و روزگار شطرنجی، فردی محترم و مشهور بوده است. این شعر در تذکره‌های زیادی نقل شده؛ از جمله در «لباب‌الالباب»:

«خیر کافی» چو ناصر خسرو کرده خود را لقب «حمیدالدین»
لقب آن بر این چگونه سزد که ... آن به از محاسن این
(عوفی، ۱۹۰۳، ج ۲: ۲۰۲)

اما جای پرسش است که چرا در این کتاب، بخشی جداگانه به ناصر خسرو اختصاص نیافته؟ این خود نکته مهمی می‌تواند باشد که عوفی با اینکه ناصر را می‌شناخته و ذکر معاصران او مثل قطران و مسعود سعد را آورده، بخشی به وی تخصیص نداده است. این امر شاید ناشی از همان روحیه عناد با ناصر خسرو و مسلک او باشد. از دیگر نشانه‌های اشتهار ناصر خسرو در نیمه دوم سده ششم، دیوان ظهیر فاریابی (۵۵۰-۵۹۸ هـ) است. در اینجا ظهیر به صراحت نام او را می‌آورد و قطعه مناظره چتار و کدوبن را نقل به معنی کرده و آن را به ناصر نسبت می‌دهد. ظهیر در دو بیت پایانی قصیده‌ای چنین می‌گوید:

گر چه اندر اصل و معنی هر دو از یک معدن اند
ناصر خسرو نکو گوید که سرسبزی سرو
لیک آید وقت خوردن غوره از حلوا پدید
بالد و ناید مگر در شدت سرما پدید
(فاریابی، ۱۳۸۱: ۸۹)^۱

در سده هفتم هجری در آثار مولوی ذکر مستقیمی از نام ناصر خسرو نیافتیم، اما گولپینارلی^۲ علاوه بر آنکه به وجود اشعار هم وزن و قافیه مولانا با ناصر اشاره می کند (گولپینارلی، ۱۳۶۳: ۴۰۹)، خبر از آن می دهد که در مقالات برهان الدین ترمذی (۵۶۱-۶۳۷ هـ)، مرشد مولانا «از اسماعیلیان و عقاید آنان درباره مهدی بحث شده است و از ناصر خسرو نام برده شده» (همان: ۵۸ و ۹۲) است. همچنان که مترجم کتاب یادآور شده، منظور گولپینارلی از «مقالات» ظاهراً کتابی غیر از «معارف» و مفصل تر از آن است (همان: ۵۷)، چرا که در کتاب «معارف ترمذی» (محقق ترمذی، ۱۳۷۷) ذکری از ناصر خسرو پیدا نیست. البته مولانا خودش در دفتر ششم «مثنوی» (مولوی، ۱۳۷۵، ج ۲: ۹۵۷) از مناظره چنار و کدو بن یاد می کند. بنا به نظر استاد زرین کوب «... به احتمال قوی اشارت به کدو و بالا رفتنش از دیوار و درخت در مثنوی با آنکه مضمون تجربی و عام است، مأخوذ از یک قطعه منسوب به ناصر خسرو باشد» (زرین کوب، ۱۳۶۴، ج ۱: ۲۴۸). در قرن هشتم نیز چندین بار نام ناصر خسرو را در میان متون تاریخی می توان یافت. در بخش تاریخ اسماعیلیان «جامع التواریخ» دو بار نام او ذکر شده است. رشیدالدین فضل الله یک بار وقتی از حسن صباح سخن می گوید از او روایت می کند که گویا ناصر را دیده بود (رشیدالدین فضل الله همدانی، ۱۳۸۷: ۹۸). در صفحه ۷۶ نیز این روایت مختصر از زندگی و فعالیت دعوت او ثبت شده است:

«ناصر خسرو به آوازه مستنصر از خراسان به مصر آمد و هفت سال در آنجا ساکن بود و هر سال به حج می رفت و به مصر رجوع می نمود و آخر به راه حج به بصره آمد و به خراسان [بر]گشت. و به بلخ دعوت علویان مصر می کرد. اعدا قصد او کردند؛ بر کوه

۱. در این قرن در دیوان خاقانی (۱۳۷۵، ج ۱: ۱۲۷) و اسکندرنامه نظامی (۱۳۸۱، ج ۲: ۹۹۰) و تاریخ الوزراء نجم الدین ابوالرجاء قمی (۱۳۶۳: ۱۰۵) نیز به مناظره چنار و کدو اشاره شده است، البته بدون ذکر نام ناصر خسرو.

2. Gölpinarlı, A.

یمگان متواری شد و تا بیست سال بر آنجا بماند و به آب و گیاهی قناعت می نمود» (رشیدالدین فضل الله همدانی، ۱۳۸۷: ۷۶).

به گفته هانسبرگر، «این گزارش، یکی از صحیح ترین و متعادل ترین شرح ها درباره ناصر خسرو است» (هانسبرگر، ۱۳۸۰: ۴۷). غیر از این، در چند کتاب دیگر نیز هنگام ذکر تاریخ اسماعیلیه از ناصر سخن می گویند. در کتاب «زبدة التواریخ» (تألیف حدود ۷۳۰ هـ) ابوالقاسم کاشانی وقتی از تاریخ حضور داعیان اسماعیلی در خراسان می نویسد از او نام می برد:

«... و از پس این داعی در بلاد شرق، ناصر خسرو بود. او را صاحب جزیره مشرق گفتندی. پیش ایشان بزرگ است و معتبر. و بعد از او کسی ظاهر نشد تا آنگاه که حسن صباح ... ظاهر شد» (ن. ک: حافظ ابرو، ۱۳۶۴: ۸۳).

دیگر منبع تاریخی این دهه ها «تاریخ گزیده» است. حمدالله مستوفی در روایت بسیار کوتاه از زندگی ناصر در تاریخ ولادت و وفات به خطا می رود، اما به «حجت» و حکیم بودن و در تشیع اسماعیلی تعصب ورزیدن به درستی اشاره می کند. در روایت مستوفی هم «روشنایی نامه منظوم» منسوب به اوست. ذکر ناصر در فصل ششم (ذکر شعرا) از باب پنجم (ذکر ائمه و علمای دین) می آید:

«ناصر خسرو در مذهب شیعه سبعه غلوی عظیم داشت و آن گروه او را حجت خوانند. و او مردی حکیم بود و معاصر مستنصر فاطمی... قرب صد سال عمر یافت. ولادتش در سنه ثمان و خمسین و ثلاثمائة. اشعار بالادست دارد. اما از تعصب خالی نبود. کتاب روشنایی نامه از منظومات اوست» (مستوفی، ۱۳۶۴، ج ۱: ۷۵۳).

شاید یکی از روش های سنجش اشتهار شاعران، مقدار حضور شعر آنان در سفینه ها و جُنگ ها باشد. در چندین مجموعه شعر این سده، ناصر خسرو و شعرش حضور دارد: در مجموعه «منتخبات دواوین شعراء سته» که علامه قزوینی آن را معرفی کرده، اشعاری منتخب از شش شاعر مانند معزی و ادیب صابر گرد آمده است. در این مجموعه ۷۸ قصیده و قطعه از ناصر وجود دارد. این نسخه در سال های ۷۱۲ تا ۷۱۴ هـ در روزگار

سلطنت خدابنده اولجایتو کتابت شده است. در «جنگ خطی شماره ۹۰۰ کتابخانه مجلس» که اشعار آن بین سال‌های ۷۱۴ تا ۷۵۰ نوشته شده و اشعاری از شاعرانی مانند معزی و سعدی در آن وجود دارد، ۱۷ صفحه به شعر ناصر اختصاص یافته: شش قصیده و شش قطعه («سفینه اشعار»، نسخه خطی کتابخانه مجلس: ۲۸۸-۲۷۲). آنچه درباره این شش قطعه، شایسته تأمل می‌نماید، این است که غیر از قطعه اول، بقیه قطعات از اشعار مشکوک و غیر اصیل است که به نظر نمی‌رسد سروده ناصر خسرو باشد؛ قطعاً نظیر: خدایا راست گویم فتنه از توست!

نکته جالب همینجاست: در تذکره‌ها و جنگ‌ها غالباً قطعاتی را که رنگ کفرگونه دارد، نمونه اشعار ناصر خسرو می‌آورند! گردآورندگان این منابع گویا گمان می‌کردند چون او قرمطی و زندیق بوده، سرودن این چنین اشعاری از جانب چنین شاعری مستبعد نباشد. در این امر، همچنین شاید دشمنی و کدورت معاصران ناصر خسرو و ایجاد هجمه علیه او بی‌تأثیر نبوده باشد چنانکه از فحوای برخی ابیات دیوان برمی‌آید از همان زمان حیات ناصر دروغ‌بافی علیه او شایع بود. دیگر منبع این گونه، مجموعه مشهور به «سفینه تبریز» است. در این مجموعه (مؤلف به سال ۷۲۳ هـ) از کتاب «سفرنامه ناصر خسرو» یاد شده و نویسنده می‌گوید که حادثه زلزله تبریز را ناصر خسرو در سفرنامه‌اش ذکر کرده است. این گزارش از «سفرنامه» و ماجرای زلزله تبریز، اثبات می‌کند که تشکیک برخی محققان^۱ در صحت اصالت سفرنامه و انتساب آن به ناصر خسرو، چندان استوار نیست همان چیزی که استاد ایرج افشار نیز آن را متذکر شده‌اند:

«باز از تقدیر ربانی به تاریخ ثلاث و ثلاثین و اربعمائه به زلزله خراب شد و در آن مدت ابوطاهر منجم حکم کرده بود که شب آدینه خراب شود. آن حکم راست آمد. روز پنجشنبه منادی کردند که مردم شهر بیرون روند... آن حکم که کرده بود در آن وقت معین واقع شد و جماعتی که در شهر مانده بودند، هلاک شدند. و این معنی ناصر خسرو در سفرنامه خود آورده است که در این تاریخ من به تبریز رسیدم به زلزله خراب شده بود» (نقل به تلخیص از: افشار، ۱۳۸۲: ۵۳).

۱. منظور، کتاب «نگاهی نو به سفرنامه» ناصر خسرو نوشته فیروز منصوری (۱۳۷۲) است.

در جنگ خطی ۶۵۱ کتابخانه مجلس هم که نوشته نیمه نخست سده هشتم است، اشعاری از ناصر درج شده است (ن. ک: بهاری و دیگران، ۱۳۹۵: ۸۵).

در سده نهم نیز یادکرد از ناصر خسرو فراوان است. در دهه‌های آغازین آن، حافظ ابرو موقعی که به ذکر شهر معرفة النعمان می‌رسد، بیشتر توصیف این شهر را از «سفرنامه» ناصر خسرو نقل می‌کند. در این نقل قول، شرح ملاقات ناصر با ابوالعلاء معری نیز آمده است. حافظ ابرو قبل و بعد از نقل قول به صراحت اعلام می‌کند که سخنش را از «سفرنامه» ناصر خسرو آورده است (ن. ک: توکلی صابری، ۱۳۹۵: ۲۰۴).

ناصر خسرو در سفرنامه خود نبشته است که «در سنه [ثمان و ثلثین] و اربعمائة به معرفة النعمان رسیدم. ... ستونی سنگین دیدم... و بر آن ستون نقشی چند کرده. سؤال کردم که چیست؟ گفتند: این طلسمی است از برای کزدم، به ایام قدیم کرده‌اند تا کزدم در این شهر نیاید... و بدین شهر مردی بود که او را ابوالعلاء معری می‌گفتند... این حکایت به همان عبارت ناصر خسرو نقل افتاد» (حافظ ابرو، ۱۳۷۵: ۳۵۲-۳۵۰).

حافظ ابرو در کتاب دیگرش، «مجمع التواریخ» (۱۳۶۴: ۱۳۰) توصیف قاهره را باز از روایت ناصر نقل می‌کند و در ادامه وقتی که به ذکر مفصل حسن صباح می‌رسد در روایتی که از زبان او می‌آورد، متذکر می‌شود که قبل از او داعی خراسان، ناصر خسرو بود، اما فعالیتش موفقیتی نداشت (همان: ۱۹۱). این نقل قول، تکرار سخن «جامع التواریخ» است (ن. ک: رشیدالدین فضل‌الله همدانی، ۱۳۸۷: ۹۸).

منبع بعدی که باز در همین حال و هواست و از «سفرنامه» نقل قول می‌کند، «مقدمه شاهنامه بایسنقری» است. هر چند به نظر می‌رسد کل داستان کتاب (یعنی دیدار ناصر خسرو از رباط چاهه) مجعول باشد و در نسخه‌های فعلی «سفرنامه» از این ماجرا خبری نیست (ن. ک: دبیرسیاقی، ۱۳۸۳: ۶۷). با این همه ذکر صریح نام «سفرنامه» در این مقدمه هم نشان آن است که در قرن نهم «سفرنامه» ناصر خسرو و هم خودش معروف و محبوب بودند، چرا که با عنوان «حکیم» از او یاد می‌شود:

«و حکیم ناصر خسرو در سفرنامه خویش آورده است... چون به قریه چاهه رسیدم رباطی نو بود بزرگ. گفتند این رباط از وجه صله فردوسی است که سلطان محمود بدو فرستاد...» (فردوسی، ۱۳۵۰: ۲۲ و ن. ک: تعلیقات دبیرسیاقی بر سفرنامه: ۱۷۸-۱۷۷).

از دیگر یادکردهای این دوره، می‌توان به شعر شاه نعمت‌الله ولی اشاره کرد. در دیوان او قصیده‌ای وجود دارد که شاعر مدعی است آن را در استقبال و جواب ناصر خسرو سروده است. مطلع و مقطع قصیده چنین است:

خرد پیمانۀ انصاف اگر یک بار بردارد بپیماید هر آن چیزی که دهقان زیر سر دارد...
... شنو از سید عزت به آیین این معمارا جواب ناصر خسرو که سید این زیر دارد
(شاه نعمت‌الله ولی: ۱۳۸۰: ۸۵۹)

البته در دیوان مصحح مینوی - محقق با این وزن و قافیه قصیده‌ای پیدا نکردیم. این امر؛ یعنی نبودن وزن و قافیه‌ای شبیه شعر شاه نعمت‌الله ولی در دیوان موجود ناصر خسرو، شاید از آن رو باشد که در دیوان کامل ناصر چنین شعری وجود داشت و بعداً از میان رفته است. یادکرد مفصل دیگر از ناصر خسرو در سال‌های پایانی سده نهم مربوط به تذکره دولت‌شاه سمرقندی است که بخش‌هایی از آن را در بخش بعدی خواهیم آورد.

در قرن دهم ذکر احوال ناصر خسرو در کتاب «حبيب السیر» خواندمیر در میان وقایع خلافت المستنصر می‌آید. خواند میر (۸۸۰-۹۴۱ هـ) بعد از اینکه به صورت بسیار فشرده برخی وقایع مهم شصت سال خلافت المستنصر را بیان می‌کند، متذکر می‌شود که در زمان او بود که حسن صباح ظهور می‌کند. سپس سخن به ناصر خسرو می‌کشد:

«و از جمله افاضل شعرا امیر ناصر خسرو معاصر مستنصر بود. و چون او به سن رشد رسید و آوازه اسماعیلیه را شنید در زمان خلافت مستنصر به مصر شتافت و هفت سال آنجا توطن نموده هر سال به حج می‌رفت. در نوبت آخر از راه بصره بازگشته عزیمت خراسان فرموده و در بلخ ساکن شد؛ مردم را به قبول روش اسماعیلیه دعوت کرد. و جمعی از دشمنان قصد جان امیر ناصر نموده هراس بر او استیلا یافت و در جلی از جبال بدخشان پنهان گشته مدت بیست سال به آب و گیا قناعت نمود. اوقات حیات امیر ناصر به عقیده صاحب «گزیده» از صد سال متجاوز بود. از جمله منظومات او یکی روشنایی‌نامه است و دیگری سفرنامه.»

و این قطعه در آن نسخه مندرج است:

«همه جور من از بلغاریان است که مادامم همی باید کشیدن...»
(نقل به تلخیص: خواندمیر، ۱۳۳۳، ج ۲: ۴۵۷).

در این گزارش از ناصر خسرو با لقب «امیر» یاد می‌شود و در کل با اینکه نویسنده می‌داند ناصر مبلغ و داعی اسماعیلیه بوده از او و مسلکش به تنفر سخن نمی‌راند. به نظر می‌رسد بخش‌هایی از متن مخصوصاً آنجا که از قناعت کردن بیست ساله به آب و گیا سخن می‌رود، متأثر از «سرگذشت شخصی مجعول» باشد.

نکته دیگر اینکه مؤلف منبع مطالب یا حداقل بخشی از مطالب خود را ذکر می‌کند: «تاریخ گزیده». خواندمیر نیز مثل جامی گویا «سفرنامه» را منظوم می‌دانسته! در واقع این جملات خواند میر، نقل قول لفظ به لفظ روایت جامی در «بهارستان» است. حتی قطعه شعری که خواندمیر می‌آورد همان قطعه شعر مندرج در «بهارستان» است. البته در این گونه موارد همیشه این احتمال نیز وجود دارد که هر دو؛ یعنی جامی و خواندمیر سخنشان را از منبعی مشترک نقل کرده باشند. همچنین بخشی از مطالب او نیز همچنان که هانسبرگر (۱۳۸۰: ۵۲) نیز متوجه شده، برگرفته از «جامع التواریخ» است.

۲-۳. رویکرد افسانه‌آمیز به ناصر خسرو

رویکرد افسانه‌گونه به ناصر غالب‌ترین رویکرد در پرداختن به شخصیت و زندگی اوست. پیشتر گفتیم افسانه‌پردازی درباره ناصر از همان زمان زندگی شاعر شروع شده بود.^۱ این امر به نظر می‌رسد ابتدا از سوی دشمنان او آغاز شده باشد، اما در دوران

۱. در برخی ابیات ناصر خسرو اشاراتی است که وجود این افسانه‌پردازی و دروغ‌بافی را تایید می‌کند؛ چنانکه وی در جایی گوید:

افسانه‌ها به من بر، چون بندی
گویی که به چین و ماچینم
(ناصر خسرو، ۱۳۹۳: ۱۳۶)

سپسین، دوستدارانش نیز دانسته یا نادانسته، همان افسانه‌ها یا افسانه‌هایی دیگر را به او نسبت دادند. محتوای این افسانه‌ها که در اکثر آن‌ها ناصر نیروی فوق بشری و قدرت جادوگرانه دارد، به زعم معتقدانش حاکی از قدرت خارق‌العاده مرشد آن‌هاست؛ همان چیزی که در گفتمان عرفانی، تبدیل به «کرامات اولیاء» می‌شود. ظاهراً نخستین کتابی که در آن چنین داستان‌هایی روایت شده، «آثار البلاد و اخبار العباد» قزوینی (۶۰۵ تا ۶۸۲ هـ) است. اطلاعات راجع به ناصر خسرو در این کتاب مؤلف ۶۷۴ هـ در ذیل ماده «یمگان» آماده است. بنا به گزارش قزوینی ناصر خسرو پادشاه بلخ بوده و بر اثر شورش مردمش به یمگان متواری می‌شود و در آنجا بناها و مخصوصاً حمامی اسرارآمیز می‌سازد که نقاشی‌های عجیب متحرک در دیوارهای آن وجود دارد و درهای مخفی تو در تو دارد که با کشیده شدن طنابی، باز می‌شود! و از طریق این درها به قسمت درون حمام می‌توان راه یافت! (ن. ک: قزوینی، ۱۳۷۳، ج ۱: ۵۶۶). نکته حائز اهمیت در این افسانه آن است که انتساب پادشاهی به ناصر خسرو از همین نیمه دوم سده هفتم وجود داشته و نسبتی بسیار قدیم است.

رویکرد افسانه‌گونه دیگری که درباره ناصر خسرو سراغ داریم، ارتباط دادن او با برخی بزرگان عرفان و ادب است. در این رویکرد، نویسنده که هواخواه شخصیتی ادبی و عرفانی است با نسبت دادن دوستی و مریدی یک یا چند شخصیت بزرگ نسبت به فرد یا شیخ مورد نظر، قصد بالا بردن مقام او را دارد. این امر، درباره ابن سینا بیشتر اتفاق می‌افتد که مثلاً مرید شیخ خرقانی یا ابوسعید و... بوده است. این گونه حکایت‌سازی چند بار درباره ناصر خسرو نیز اتفاق افتاده است. «طربخانه رشیدی» کتابی است که رشیدی تبریزی در سال ۸۶۷ هـ رباعیات منسوب به خیام را در آن جمع کرده است. سپس نویسنده حکایاتی درباره خیام و چرایی سروده شدن برخی رباعیات می‌آورد. در اینجا در دو حکایت، نویسنده قائل به ارتباط بین ناصر خسرو و خیام است. هرچند خیام و ناصر

این بیت یکی از کلیدی‌ترین ابیات در فهم جنبه‌ای از تاریخ اسماعیلیه و حیات ناصر خسرو است؛ بدین ترتیب که: دشمنان اسماعیلیه به منظور ترساندن مردم از مبلغان اسماعیلیه و اجتناب از نزدیکی و گفت‌وگو با آنان، دروغ‌های فراوانی در مورد عقاید و اعمال آن‌ها می‌ساختند و مردم را از نزدیک شدن به آن‌ها باز می‌داشتند (دفتری، ۱۳۹۳: ۹).

معاصرند، اما گزارش این کتاب به قدری افسانه‌ای است که ارزش بحث ندارد. با این حال، صفاتی که نویسنده به ناصر می‌دهد، شایسته توجه است:

«پوشیده نماند که افتخارالحکماء سید ناصر خسرو صیت ذکای حکمت پناهی [خیام] استماع نموده بود و دو غزل یکی بر قوانین تصوف و یکی مبنی بر نصایح التماس کرده. ایشان دو فقره به رابطه رباعیات موقوفه نوشته‌اند و عذر عدم ارتکاب غزل و قصیده نموده... و آنکه مبنی بر حکمیات است این است...» (رشیدی تبریزی، ۱۳۶۴: ۱۵۷).

در این افسانه چند نکته، آشکار و چند نکته، پنهان است: از ناصر خسرو با لقب «افتخارالحکماء» یاد می‌شود. او همچنین لقب «سید» دارد. نکته پنهان این است که نویسنده گویی ناصر خسرو را صوفی مشرب می‌داند، چرا که از خیام غزلی بر قوانین تصوف می‌خواهد. پس در این منبع هم ناصر سیمای صوفی وار دارد؛ سیمایی که رفته رفته سیمای مسجل او می‌شود.

در حکایت دیگر این کتاب، باز «روشنایی‌نامه» منسوب به ناصر خسرو شده است^۱. البته شدت شباهت دو حکایت، این ظن را برمی‌انگیزاند که دو حکایت در واقع دو روایت یک حکایت است (ن. ک: همان: ۱۴۶).

ماجرایی دیگر از همین گونه، بین ناصر خسرو و شیخ ابوالحسن خرقانی را دولت‌شاه سمرقندی روایت کرده است. این ملاقات از نظر تاریخی غیرمحمتمل نیست و گویا دولت‌شاه آن را از مقامات عرفانی خرقانی برگرفته است؛ هر چند در مقاماتی که به روزگار ما رسیده، چنین روایتی موجود نیست. باز ظاهراً برای نخستین بار در همین منبع است که درباره اصلت «اصفهان» ناصر سخن می‌رود و در منابع متأخر هم از او نقل قول کرده و تکرار می‌کنند^۲. در کتاب دولت‌شاه اطلاعات درست و غلط دیگر فراوانی درباره ناصر آمده است؛ از جمله اینکه سید بود و پادشاه بود و... ما خلاصه حکایت ارتباط او با خرقانی را می‌آوریم:

۱. درباره درست نبودن انتساب روشنایی‌نامه منظوم به ناصر خسرو ن. ک: مینوی، ۱۳۵۵؛ سجادی، ۱۳۵۵ و مینوی، ۱۳۵۱.

۲. درباره این انتساب عجیب ر. ک: بهار، ۱۳۸۹، ج ۳: ۱۸۸.

[ناصر خسرو] به صحبت خرقانی رسید. شیخ را از روی کرامت، احوال او معلوم شد. به اصحاب گفت که فردا مردی بدین صفت به در خانقاه خواهد رسید؛ او را اکرام نمایید و پیش من آرید. چون حکیم ناصر به در خانقاه رسید، مریدان او را به خدمت شیخ بردند. حکیم ناصر گفت: ای شیخ می‌خواهم که از این قیل و قال در گذرم و پناه به اهل حال آورم. شیخ گفت: تو با من چگونه هم صحبتی توانی کرد که سال‌هاست اسیر عقل ناقص مانده‌ای. حکیم گفت: چگونه شیخ را معلوم شد که عقل ناقص است بلکه اول من خلق الله العقل گفته‌اند. شیخ فرمود: آن، عقل انبیاست؛ اما عقل ناقص، عقل تو و پورسیناست که هر دو بدان مغرور شده‌اید. و دلیل بر آن قصیده‌ای است که دوش گفته‌ای و پنداشته‌ای گوهر کان کن فکان، عقل است. غلط کرده‌ای که آن گوهر عشق است. و فی الحال مطلع آن قصیده را شیخ بر زبان گذرانید. ناصر چون این کرامت بدید، مبهوت شد چه این قصیده را هم در آن شب نظم کرده بود و هیچ آفریده‌ای را بر آن اطلاعی نبود (دولت‌شاه سمرقندی، ۱۳۸۲: ۶۴-۶۱).

از دیگر افسانه‌هایی که درباره ناصر خسرو وجود دارد، داستان‌هایی است که در آثار مجعول عطار آمده است. در «لسان‌الغیب» و «مظهرالعجائب» چند بار نام ناصر ذکر شده است. ظاهراً این آثار باید سروده قرن نهم و شاعری به نام عطار تونی باشد.^۱ در این آثار با احترام از ناصر خسرو یاد می‌شود. عزلت‌گزینی، شکوه و شکایت، سید بودن، مبارزه با دشمنان، مواردی است که از این قطعات برمی‌آید.^۲ به دلیل تنگی مجال از ورود به جزئیات این یادکردها خودداری می‌کنیم.

مهم‌ترین افسانه‌ای که درباره ناصر وجود دارد، همان ماجرای است که در تحقیقات ناصر خسرو شناختی به «سرگذشت‌نامه مجعول» یا «سرگذشت شخصی» مشهور است. این افسانه به قدری مورد توجه خاص و عام بوده که تا اوایل قرن اخیر در برخی مقدمه‌های دیوان نیز چاپ می‌شد. این سرگذشت‌نامه از منبعی عربی به نام «رسالة الندامه إلی زاد القیامة» برگرفته شده و اولین بار تقی‌الدین کاشی (متوفی ۱۰۱۶ هـ) در تذکره

۱. در این باره ن. ک: نفیسی، ۱۳۸۴: ۱۷۲ و دانشنامه زبان و ادب فارسی، ذیل «عطار تونی».

۲. ن. ک: عطار، ۱۳۷۶: ۳۶۷ و ۳۶۸ و عطار، ۱۳۲۳: ۸۶، ۱۲۵، ۱۷۱، ۲۲۹.

«خلاصه‌الاشعار و زبدة‌الافکار» ترجمه آن را درج کرده است.^۱ این، همان حکایت مفصلی است که بخشی از آن، مربوط به حضور مخفیانه و گمنام ناصر در بازار نیشابور و دیدن اینکه چگونه در بازار یکی را که شعر ناصر خسرو خوانده، به دار آویخته و گوشت بدنش را تکه تکه می‌کنند! اصل این روایت و یا حداقل بخشی از آن، سابقه‌ای بسیار دیرین دارد چنان که در مقدمه بخش ناصر خسرو نسخه خطی «منتخب دواین شعراء سته» (کتابت شده به تاریخ ۷۱۴ هـ) آمده است. بر اساس این افسانه بلند، ناصر، وزیر خلیفه بغداد می‌شود، سپس بر اثر اتفاق به مصر ملاحظه کشانده شده و در آنجا نیز وزیر می‌شود و کتاب‌هایی بر وفق مراد آن‌ها می‌نویسد و... این حکایت بعد از «خلاصه‌الاشعار» تقی‌الدین کاشی در هفت اقلیم امین احمد رازی ([بی‌تا]، ج ۲: ۳۴۸ تا ۳۵۳) و تذکره آتشکده لطفعلی آذر بیگدلی (۱۳۷۸، ج ۱: ۱۰۰۹ به بعد) آمده است که چون از محدوده زمان تحقیق ما خارج است به آن‌ها نمی‌پردازیم.

بحث و نتیجه‌گیری

در این مقاله تلاش شد با گردآوری منابعی که در آن‌ها سخنی از ناصر خسرو به میان آمده، نگاه بلند مدت و غالب ایرانیان را درباره او تجزیه و تحلیل کنیم. تکرار چندین باره نام و اشعار ناصر خسرو در متون متنوع ایرانی اثبات می‌کند که وی همواره در حافظه ایرانیان حضور داشته است. نتیجه تحقیق به این گونه است: با آنکه مذهب ناصر خسرو متفاوت از مذهب بیشتر ایرانیان بوده و با آنکه برخی اشعار او در تبیین و تبلیغ این مذهب متمایز است، اما تاریخ فرهنگ و ادب ایران غالباً از او و قدرت شاعری او به نیکی و بزرگی یاد می‌کند. در این میان، تنها در کتب ملل و نحل و یا آثاری که تحت تأثیر آن‌ها بوده از ناصر خسرو به زشتی و دشنام یاد می‌شود. البته یادکرد متنفرانه شیخ محمود شبستری در همین راستا و تعجب برانگیز است. رفته رفته از این رویکرد سختگیرانه علیه ناصر خسرو کاسته می‌شود چون دیگر وی سیمایی صوفیانه یافته است.

۱. تذکره خلاصه‌الاشعار هنوز کامل چاپ نشده و تنها بخش اندکی از آن به زیور طبع آراسته شده است. بخشی از تذکره که زندگینامه ناصر خسرو در آن آمده، تألیف قبل سال ۹۸۴ است (ن. ک: دانشنامه زبان و ادب فارسی، ج ۳؛ ذیل ماده خلاصه‌الاشعار) و از همین رو بود که وارد حوزه تحقیق ما شده است. برای دیدن گزارش جامعی از گفته‌های او درباره ناصر خسرو ن. ک: دهقانی، ۱۳۹۷: ۲۴.

برگرفتن سیمای صوفیانه همطراز با تغییر سبک مبارزهٔ اسماعیلیه در ادوار بعد از حمله مغول است. رویکرد دیگر در نگاه به ناصر خسرو، رویکرد افسانه‌ای است. در منابع بسیاری افسانه‌های جادوانه به ناصر خسرو نسبت می‌دهند. این رویکرد از زمان خود ناصر خسرو بوده و رفته رفته بیشتر شده است. گاه این رویکرد افسانه‌سازی با شخصیت‌سازی صوفیانه برای او ترکیب می‌شود.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

سپاسگزاری

آخرین ویرایش این مقاله را با پیراهن مشکی انجام دادم. تقدیم به روح مادر نازنینم.

ORCID

Hasan Heidarzadeh
Sardrud

<https://orcid.org/0000-0001-9977-7968>

منابع

- آذریگدلی، لطفعلی بیگ. (۱۳۷۸). *آتشکده آذر*. تصحیح میرهاشم محدث. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- اسلامی ندوشن، محمدعلی. (۱۳۸۳). پیوند ادب و سیاست. *اطلاعات سیاسی-اقتصادی*، (۲۰۱) و (۲۰۲)، ۱۲۳-۱۳۹.
- ابوالرجاء قمی، نجم الدین. (۱۳۶۳). *تاریخ الوزراء*. تصحیح محمدتقی دانش‌پژوه. تهران: انتشارات موسسه مطالعات فرهنگی.
- افشار، ایرج. (۱۳۸۲). ذکر سفرنامه ناصر خسرو در سال ۷۲۳. *مجله بخارا*، (۲۹ و ۳۰)، ۵۱-۵۳.
- امیرعلیشیر نوایی. (۱۳۶۳). *مجالس النفائس*. تصحیح علی اصغر حکمت. تهران: انتشارات منوچهری.
- بامیانی، سیدمحمد ابراهیم. (۱۳۷۷). *افسانه‌های تاریخی ناصر خسرو در بدخشان*. پیشاور: مؤلف.
- بهار، ملک الشعراء. (۱۳۸۹). *سبک‌شناسی*. تهران: انتشارات امیرکبیر.

- بهراری، اصغر و دیگران. (۱۳۹۵). معرفی جنگ خطی ۶۵۱ کتابخانه مجلس. *مطالعات نقد ادبی*، ۱۱(۴۳)، ۷۳-۹۴.
- توکل صابری، محمدرضا. (۱۳۹۵). *سفالینه بی ارزش؛ نقد کتاب نگاهی نو به سفرنامه ناصر خسرو منصوری*. مندرج در پیوست کتاب *سفر دیدار*. تهران: انتشارات اختران.
- جامی، عبدالرحمن. (۱۳۶۷). *بهارستان*. تصحیح اسماعیل حاکمی. تهران: انتشارات اطلاعات.
- حافظ ابرو. (۱۳۷۵). *جغرافیای حافظ ابرو*. تصحیح محمد صادق سجادی. تهران: انتشارات میراث مکتوب.
- _____ (۱۳۶۴). *مجمع التواریخ؛ به انضمام بخش اسماعیلیه زبده التواریخ و جامع التواریخ*. به کوشش محمد مدرسی زنجانی. تهران: انتشارات اطلاعات.
- حسینی رازی، مرتضی بن داعی. (۱۳۸۳). *تبصرة العوام*. تصحیح عباس اقبال آشتیانی. تهران: انتشارات اساطیر.
- حسینی علوی، ابوالمعالی. (۱۳۷۶). *بیان الادیان*. تصحیح محمد تقی دانش پژوه. تهران: انتشارات بنیاد موقوفات افشار.
- خاقانی، افضل الدین. (۱۳۷۵). *دیوان*. تصحیح میرجلال الدین کزازی. تهران: انتشارات مرکز. خمینی، سیدحسن. (۱۳۹۰). *فرهنگ جامع فرق اسلامی*. تهران: انتشارات اطلاعات.
- خواجوی کرمانی. (۱۳۶۹). *دیوان*. تصحیح احمد سهیلی خوانساری. تهران: انتشارات پازنگ.
- خواندمیر، غیاث الدین. (۱۳۳۳). *حبیب السیر فی اخبار افراد البشر*. تهران: انتشارات کتابخانه خیام.
- داعی شیرازی، نظام الدین محمود. (۱۳۷۷). *نسایم گلشن*. تصحیح پرویز عباسی داکانی. تهران: انتشارات الهام.
- دانشنامه زبان و ادب فارسی*. (۱۳۸۸). زیر نظر اسماعیل سعادت. تهران: انتشارات فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- دبیرسیاقی، محمد. (۱۳۸۳). *نقد و رد افسانه‌ها درباره فردوسی و شاهنامه*. *نامه انجمن*، (۱۳)، ۵۴-۷۰.
- دشتی، علی. (۱۳۶۲). *تصویری از ناصر خسرو*. تهران: انتشارات جاویدان.
- دولت‌شاه سمرقندی. (۱۳۸۲). *تذکره الشعراء*. تصحیح ادوارد براون. تهران: انتشارات اساطیر.
- دهقانی، محمد. (۱۳۹۷). *ناصر خسرو*. تهران: انتشارات نشر نی.
- رازی، امین احمد. (بی تا). *تذکره هفت اقلیم*. به کوشش جواد فاضل. تهران: انتشارات کتابفروشی علمی.
- رشیدالدین فضل‌الله همدانی. (۱۳۸۲). *جامع التواریخ*. به کوشش محمد روشن. تهران: انتشارات مرکز پژوهشی میراث مکتوب.

- رشیدی تبریزی، یار احمد. (۱۳۶۴). *طربخانه رشیدی*. تصحیح جلال‌الدین همایی. تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
- ریاحی، محمدامین. (۱۳۸۲). *سرچشمه‌های فردوسی شناسی*. تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ریپکا، یان و دیگران. (۱۳۸۱). *تاریخ ادبیات ایران*. ترجمه عیسی شهابی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۶۴). *سرّنی*. تهران: انتشارات علمی.
- سجادی، ضیاء‌الدین. (۱۳۵۵). *تحقیق در روشنایی‌نامه ناصر خسرو*. یادنامه ناصر خسرو. به کوشش جلال متینی. مشهد: دانشگاه مشهد.
- سفینه اشعار، نسخه خطی کتابخانه مجلس. شماره بازیابی ۹۰۰.
- شاه نعمت‌الله ولی. (۱۳۸۰). *دیوان*. تصحیح عباس خیاطزاده. کرمان: انتشارات خانقاه نعمت‌اللهی.
- شبستری، شیخ محمود. (۱۳۷۱). *مجموعه آثار*. تصحیح صمد موحد. تهران: انتشارات کتابخانه طهوری.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۶۹). *تاریخ ادبیات ایران*. تهران: انتشارات فردوس.
- صائن‌الدین علی‌بن ترکه. (۱۳۷۵). *شرح گلشن‌راز*. تصحیح کاظم دزفولیان. تهران: انتشارات آفرینش.
- عطار نیشابوری، فریدالدین. (۱۳۷۶). *لسان‌الغیب*. تصحیح حسین حیدرخان مشتاقعلی. تهران: انتشارات سنایی.
- _____ (۱۳۲۳). *مظهرالعجائب*. تهران: انتشارات بی‌نا.
- عمادی حائری، سیدمحمد. (۱۳۸۲). *ناصریه فرقه منسوب به ناصر خسرو*. نامه پارسی، ۸(۲)، ۱۹۱-۲۰۳.
- عوفی، محمد. (۱۹۰۳). *لباب‌الالباب*. تصحیح ادوارد برون. لیدن: مطبعه لیدن.
- عین‌القضات همدانی. (۱۳۶۳). *نامه‌های عین‌القضات همدانی*. به اهتمام علینقی منزوی. تهران: انتشارات زوار.
- فاریابی، ظهیر. (۱۳۸۱). *دیوان*. تصحیح امیرحسن یزدگردی. تهران: انتشارات قطره.
- فخرالدین رازی، محمد. (۱۴۱۳ق). *اعتقادات فرق‌المسلمین و المشرکین*. تحقیق محمد عزب. قاهره: مکتبه المدبولی.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۵۰). *شاهنامه فردوسی*؛ از روی نسخه خطی بایسنقری. تهران: انتشارات چاپخانه سلطنتی.

- قزوینی، محمدبن زکریا. (۱۳۷۳). *آثار البلاد و اخبار العباد*. ترجمه جهانگیر میرزا. تصحیح هاشم محدث. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- کربن، هانری. (۱۳۹۴). *زمان ادواری در مزدینا و عرفان اسماعیلیه*. ترجمه انشالله رحمتی. تهران: انتشارات سوفیا.
- گولپینارلی، عبدالباقی. (۱۳۶۳). *مولانا جلال الدین*. ترجمه توفیق سبحانی. تهران: انتشارات موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- لوپس، برنارد و دیگران. (۱۳۶۲). *اسماعیلیان*. ترجمه یعقوب آژند. تهران: انتشارات توس.
- محقق ترمذی، برهان الدین. (۱۳۷۷). *معارف*. تصحیح بدیع الزمان فروزانفر. تهران: انتشارات مرکز نشر دانشگاهی.
- مستوفی، حمدالله. (۱۳۶۴). *تاریخ گزیده*. تصحیح عبدالحسین نوایی. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- منتخبات دواوین شعراء سته. (نسخه خطی). به اهتمام محمد عبدالوهاب قزوینی. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران. شماره ۵۷۰۶۰۲.
- مجتبایی، فتح الله. (۱۳۹۴). *نگاهی دیگر به تاریخ وفات ناصر خسرو*. نامه فرهنگستان، (۱۴/۴)، ۱۴-۱۹.
- منصوری، فیروز. (۱۳۷۲). *نگاهی نو به سفرنامه ناصر خسرو*. تهران: انتشارات چاپخش.
- مولوی، جلال الدین محمد. (۱۳۷۵). *مثنوی معنوی*. تصحیح عبدالکریم سروش. تهران: انتشارات نگاه.
- مینوی، مجتبی. (۱۳۵۵). *روشنایی نامه نثر ناصر خسرو و روشنایی نامه منظوم منسوب به او*. یادنامه ناصر خسرو. به کوشش جلال متینی. مشهد: دانشگاه مشهد.
- _____. (۱۳۵۱). *ناصر خسرو*. جستارهای ادبی، ۸(۳۰)، ۲۷۲-۳۰۴.
- ناصر خسرو. (۱۳۹۳). *دیوان*. تصحیح مجتبی مینوی و مهدی محقق. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- _____. (۱۳۰۴). *دیوان*. تصحیح سیدنصرالله تقوی و مقدمه سیدحسن تقی زاده. تهران: انتشارات کتابخانه طهران.
- _____. (۱۳۹۳). *زاد المسافر*. محمد عمادی حائری. تهران: انتشارات میراث مکتوب.
- نفیسی، سعید. (۱۳۸۴). *زندگینامه عطار*. تهران: انتشارات اقبال.
- نظامی گنجوی. (۱۳۸۱). *کلیات*. تصحیح وحید دستگردی. تهران: انتشارات نگاه.
- نوریان، مهدی. (۱۳۸۲). *برخی دشواری های متن دیوان ناصر خسرو*. نامه پارسی، ۸(۲)، ۲۷۹-۲۸۷.

وطواط، رشید. (۱۳۳۹). دیوان؛ به انضمام حدائق السحر. تصحیح سعید نفیسی. تهران: انتشارات بارانی.
هانسبرگر، آلیس. (۱۳۸۰). ناصر خسرو لعل بدخشان. ترجمه فریدون بدره‌ای. تهران: انتشارات فرزانه روز.

References

- Abu Raja Qumi, N. (1984). *History of Ministers*. Corrected by M. T. Daneshpajoo. Tehran: Institute of Cultural Studies. [In Persian]
- Afshar, I. (2003). Mentioning the Travelogue of Naser Khosrow in 723. *Bukhara*, (29&30), 51-53. [In Persian]
- Amir Alishir Navai. (1984). *Majlis al-Nafais*. Correction of the least wisdom. Tehran: Manouchehri. [In Persian]
- Attar, F. (1997). *The unseen Language*. Edited by H. Mushtaqali. Tehran: Sanai. [In Persian]
- _____. (1944). *Mazhaol Ajaeb*. Tehran: Bina. [In Persian]
- Awfi, M. (1903). *Lobabol Albab*. Edited by E. Brown. Leiden: Leiden Press. [In Persian]
- Azarbigdeli, L. (2008). *Atashkadeye Azar*. Correction of Mirhashem Mohaddes. Tehran: Amirkabir. [In Persian]
- Bahar, M. (2010). *Stylistics*. Tehran: Amirkabir. [In Persian]
- Bahari, A. and others. (2016). Introduction to Jung 651 Parliamentary Library. *Literary Criticism Studies*, 11(43), 73-94. [In Persian]
- Bamiani, S. (1998). *Historical legends of Naser Khosrow in Badakhshan*. Peshawar: Author. [In Persian]
- Carbon, H. (2015). *Periodic time in Mazdisna and Ismaili mysticism*. Translated by I. Rahmati. Tehran: Sofia. [In Persian]
- Dabirsiyaghi, M. (2004). Critique and Rejection of myths about Ferdowsi and Shahnameh. *Association letter*, (13), 54-70. [In Persian]
- Daei Shirazi, N. (1997). *Nasim Golshan*. Edited by P. Dakani. Tehran: Elham. [In Persian]
- Dashti, A. (1983). *Picture of Naser Khosrow*. Tehran: Javidan. [In Persian]
- Dehghani, M. (2018). *Naser Khosrow*. Tehran: Ney Publishing. [In Persian]
- Dovlatshahe Samarkandi. (2003). *Tazkeratoshoara*. Edited by E. Brown. Tehran: Myths. [In Persian]
- Emadi Haeri, S. (2003). Nasiriyah is a sect Attributed to Naser Khosrow. *Persian Letter*, 8(2), 191-203. [In Persian]

- Encyclopedia of Persian Language and Literature*. (2009). Under the supervision of Ismail Saadat. Tehran: Academy of Persian Language and Literature. [In Persian]
- Fakhreddin Razi, M. (1993). *Beliefs of Muslim sects and Polytheists*. Research of M. Azb. Cairo: Madbouli Library. [In Arabic]
- Faryabi, Z. (2002). *Divan*. Edited by A. Yazdgerdi. Tehran: Qatre. [In Persian]
- Ferdowsi, A. (1971). *Shahnameh of Ferdowsi*; From the Manuscript of Baysanghari. Tehran: Royal Printing House. [In Persian]
- Golpinarli, A. (1984). *Maulana Jalaluddin*. Translated by T. Sobhani. Tehran: Institute of Cultural Studies and Research. [In Persian]
- Hafez Abru. (1987). *Geography of Hafiz Ebro*. Edited by M. Sajjadi. Tehran: Written Heritage. [In Persian]
- _____. (1985). *Historical Assembly*. By the efforts of M. Zanjani. Tehran: Information. [In Persian]
- Hamadani, E. (1984). *Letters of Hamedani*. Isolated by Alinaghi. Tehran: Zavar. [In Persian]
- Hamedani, R. (2003). *Jameotavarikh*. By the efforts of M. Roshan. Tehran: Written Heritage Research Center. [In Persian]
- Hassani Razi, M. (2004). *Tabstert Alavam*. Corrected by A. Eghbal Ashtiyani. Tehran: Asatir. [In Persian]
- Hosseyni Alavi, A. (1997). *Bayan-Aladyan*. Corrected by M. Daneshpajoo. Tehran: Afshar Endowment Foundation. [In Persian]
- Hunsberger, A. (2001). *Nasir Khusraw, the Ruby of Badakhshan*. Translated by F. Badrei. Tehran: Farzanruz. [In Persian]
- Islami Nodoshan, M. A. (2004). The link between Literature and Politics. *Political-economic Information*, (201&202), 123-139. [In Persian]
- Jami, A. (1988). *Baharestan*. Corrected by Ismail Hakemi. Tehran: Information. [In Persian]
- Khajavi Kermani. (1990). *Divan*. Edited by A. Khansari. Tehran: Pajeng. [In Persian]
- Khandmir. (1954). *Habiba Al-Sir*. Tehran: Khayyam Library. [In Persian]
- Khaqani, A. (1996). *Divan*. Edited by M. Kazazi. Tehran: Center. [In Persian]
- Khomeini, S. (2011). *Comprehensive Culture of Islamic Sects*. Tehran: Information. [In Persian]
- Lewis, B. and others. (1983). *Ismaili*. Translated by Y. Azhand. Tehran: Toos. [In Persian]

- Mansoori, F. (1993). *A new Look at Naser Khosrow's Travelogue*. Tehran: Chapakhsh Publications. [In Persian]
- Mawlawi, M. (1996). *Masnavi*. Edited by A. Soroush. Tehran: Negah. [In Persian]
- Minavi, M. (1976). Lighting Naser Khosrow's Prose Letter and Lighting Poetry Letter Attributed to him. *Memorandum of Naser Khosrow*. By the effort of Jalal Matini. Mashhad: University of Mashhad. [In Persian]
- _____. (1972). Naser khosrow. *Literary Essays*, 8(30), 272-304. [In Persian]
- Mohaghegh Tirmidhi, B. (1998). *Education*. Correction by b. Forouzanfar. Tehran: University Publishing Center. [In Persian]
- Mostofi, H. (1985). *Selected History*. Edited by A. Nawai. Tehran: Amirkabir. [In Persian]
- Mujtabaei, F. (2015). Another Look at the date of Naser Khosrow's death. *Academy Letter*, (4/14), 14-19. [In Persian]
- Nafisi, S. (2005). *Biography of Attar*. Tehran: Eghbal. [In Persian]
- Naser khosrow. (2014). *Divan*. Edited by M. Minavi and M. Mohaghegh. Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- _____. (1925). *Divan*. Edited by N. Taghavi and H. Taghizadeh. Tehran: Tehran Librery. [In Persian]
- _____. (2014). *Zad-Almosafer*. Edited by M. Emadi Haeri. Tehran: Written heritage. [In Persian]
- Nezami Ganjavi. (2002). *Divan*. Edited by V. Dastgerdi. Tehran: Look. [In Persian]
- Nuriyan, M. (2003). Some Difficulties in Naser Khosrow Divan. *Persian Letter*, 8(2), 279-287. [In Persian]
- Qazvini, M. (1994). *Works of blood and news of Worship*. Translated by Jahangir Mirza. Corrected by H. Mohaddes. Tehran: Amirkabir. [In Persian]
- Rashidi Tabrizi, Y. (1985). *Rashidi Tarabkhane*. Corrected by J. Homayi. Tehran: National Works Association. [In Persian]
- Razi, A. (N.D). *Haft Eghlim*. By the efforts of J. Fazel. Tehran: Scientific Bookstore. [In Persian]
- Riahi, M. (2003). *Sources of Ferdowsiology*. Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Ripka, J. and others. (2002). *History of Iranian Literature*. Translated by J. Shahabi. Tehran: Scientific and cultural. [In Persian]
- Saenedin Tarake. (1996). *Golshane Raz*. Corrected by K. Dezfulian. Tehran: Creation. [In Persian]

- Safa, Z. (1990). *History of Iranian Literature*. Tehran: Ferdows. [In Persian]
- Sajadi, Z. (1976). Research on Roshanyi Name by Naser Khosrow. *Memorandum of Naser Khosrow*. By the effort of Jalal Matini. Mashhad: University of Mashhad. [In Persian]
- Selections of two Poets*. (Manuscript). By M. Qazvini. Central Library of the University of Tehran. No. 570602. [In Persian]
- Shabestari, M. (1992). *Collection*. Corrected by S. Movahed. Tehran: Tahoori Library. [In Persian]
- Shah Nematollah Vali. (2001). *Divan*. Corrected by A Khayatzadeh. Kerman: Nematullah Monastery Publications. [In Persian]
- Ship of Poems*, Manuscript of the Library of Parliament. Recovery number 900. [In Persian]
- Tavakoli Saberi, M. (2016). *Worthless Pottery*. Tehran: Akhtaran. [In Persian]
- Vatvat, R. (1960). *Divan with Hadaegh-Elsehr*. Corrected by S. Nafisi. Tehran: Raini. [In Persian]
- Zarinkub, A. (1985). *Serre Ney*. Tehran: Scientific. [In Persian]

استناد به این مقاله: حیدرزاده سردرود، حسن. (۱۴۰۲). سه رویکرد متفاوت (دشمنانه، افسانه‌ای و تحسین برانگیز) به ناصر خسرو در تاریخ ادب فارسی. *متن پژوهی ادبی*، ۲۷ (۹۷)، ۳۰۱-۳۳۶. doi: 10.22054/LTR.2021.54476.3132

Literary Text Research is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.